

4

Deśhabhāṣya-tīpan.

ईशभाष्यटीपणं

११०

आनन्दमिश्री

० धारणा। सीट ३२

3

—

✓

///

३२

मन्वासा मप्युपनिषदामुपक्रमोपसंहारैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलवन्नार्थवाद्युपपत्त्युपपादनानिषदतास्यलिंगानिबिकल्पेन
 समुच्चयेन वा समाभिस्तत्वावलोकने दर्शितानीति नेह प्रतन्यते। किंच प्रत्ययसंवादापि बलवत्त्वे कारणं प्रसिद्धं विद्यते नोपनिषदार्थ
 जितोदिसंवादस्तस्मादुपनिषदसमन्वयेनावगम्यमाने कात्पर्येन प्रमाणांतरानुपलभविरोधेनापलपनीयं यथेद्विधांतरेणानव
 गम्यमानमपि रूपं चक्षुष्यावगम्यमानं नापद्रुयते तथैकात्म्यमपि नापद्रुवाहमित्याह। गीतानामिति। समंसर्वेषु भूतेषु तिष्ठंत परमेश्व
 रं॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यतीत्यादि गीतानां एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव पश्यते जले
 चंद्र इति मोक्षशास्त्राणां चैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः। यद्येतादृशमात्मतत्वं तर्हि निरधिकारत्वात्कर्मकांडमुच्येतेत्यपि नाशकनी
 यमित्याह। तस्मादिति। औपनिषदात्मयाथात्म्यविज्ञानवत इष्यते एव कर्मकांडाप्रामाण्यं यथानर्हि स्यात्सर्वा भूतानीति निषेधश्चास्ति।
 च- यन्निश्चयवत इष्यते एव श्रेयसादिविद्यप्रामाण्यं यथातीव्र क्रोधांतस्वातंत्र्ये वश्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्यात्मदर्शिनं प्रत्येव
 कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः। अत्र जैमिनिप्रसूतीनां समंतमाह। यो ह्येत्यादिना। अर्थित्वादि युक्तस्य कर्मण्यधिकारः। अथैव
 प्रतिष्ठापितः तज्जुर्धित्वादि मिथ्याज्ञाननिदानं नहि न भोचन्निष्क्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः परमानंदस्वभावस्य सुखमेव
 दुःखं मा भूदित्यादित्वं शरीरं द्वियसामर्थ्येन च समर्थो ह्यमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञाने विना न संभवतीत्यर्थः। यस्मादात्मयाथात्म्य
 प्रकाशका मंत्रानकर्मविधि शेषभूतान च मानांतरविरुद्धा अभूवन् तस्मात्प्रयोजनादिमत्वमपि तेषां सिद्धमित्याह। तस्मा
 त् इति। व्याख्येयत्वमुक्त्वा प्रतिपद व्याख्याति। ईशति। ईश ऐश्वर्येऽप्रस्यधातोः क्विपितु प्रेकृदंते रूप ईदं तस्य नृती ये क वचनमा
 दाति। ननु कर्त्तरि क्विप् विधानात्परमात्मन आ विक्रियत्वात्कथं क्विचंतशब्दाच्च तेति तत्राह। ईशितेति। मायोपाधरीश
 नकर्त्तृत्वसंभवात् क्विचंतशब्दाच्च तानविरुद्धा ते निरुपाधिकस्य लक्ष्णं भविष्यतीत्यर्थः। ईशित्रीशित्वाभावेन तर्हि भेदः
 प्राप्त इत्याशंकाह। सर्वजन्तूनामात्मा सन्निति। यथा आदर्शदिषु प्रतिविंबानामात्मा सन्न विंबस्य तो देवदत्त ईशिता भवति।

१ शाद्वि ३

१ न
२ दि

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ येनात्मनापरेपोडाव्यामंविश्वमशेषतः ॥ सोऽहं देहद्वयीसाक्षी वर्जितो देहतद्गुणैः ॥ इशावास्यमित्या
दिमंत्राव्याचिरव्यासुर्मगवान्माध्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशंका तावद्बुद्धस्यति। तथाहि कर्मजडाः केचन मन्यन्ते स्म इशावा
स्यमित्यादयो मंत्राः कर्मशेषाः मंत्रत्वाविशेषमंत्रवदतः पृथक्प्रयोजनभावादव्याख्यायामिति तान्प्रत्याह इशावास्यमित्याद
यइति। इषेत्वेति शारवाङ्मिनीत्यादिवह्निनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणंतरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ श्रोतविनियोगाभावेपि बहिर्दे
वसदनं दामीत्यस्य बहिर्लवनप्रकाशनसामर्थ्याद्बहिर्लवने यथाविनियोगस्तथा कर्मशेषात्मकप्रकाशनसामर्थ्येन कर्म
शेषाविनियोग इत्यपि नाशं कनीयमित्याह तेषामिति। शुद्धादिविशेषणस्यात्मनः कर्मशेषत्वप्रमाणाभावात्तथा ध्यात्म्येन
केवलं कर्मतुपयोगिकिंतु कर्मणा विरुद्धतइत्याह। या ध्यात्म्येति। शुद्धोहं स्वभावतो नागंतु केनापि पाप्माना विद्धः सर्वत्रैको
शरीरत्राकाशोपमइति जानन्न कटाक्षोणापि कर्मवीक्ष्यते। केत्वापातप्रतिपत्तिरप्येतादृशी निरुणद्धो व कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः किं
चयः कर्मशेषः स उत्याद्यो वृष्टो यथा पुरोडाशादिः विकार्यः सोमादिः शव्यो मंत्रादिः संस्कार्यो ब्रीह्यादिः स्तदुत्याद्यादिरूपत्वं व्याप
कं व्यावर्तमानमात्मया ध्यात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति तथात्मया ध्यात्म्यं कर्तृभोक्तृचनमवतिथेन ममेदं समीहितं सा
नत्वं ततो मया कर्तव्यमिति अहंकारान्वयपुरसरः कर्तृत्वयः स्यादित्याह न चैवमिति। ननु पनिषदां जपोपयोगित्वादस्य सत्त्वं
प्रमाणा स्यादर्शनात्तास्ते वैतादृशमात्मयथात्म्यं तत्राह। सर्वासांमिति। यत्परः शब्दः स शब्दार्थइति मीमांसाप्रसिद्धः सर्वासा
मुपनिषदां त्वैकात्म्यतात्यर्थदर्शनात्तज्जपोपयोगित्वमुपनिषदां शक्यं वक्तुं। तथाहि ईशावास्यमित्युपक्रम्य सपर्यगाद्यु
क्तमित्युपसंहारादनेजदेकंतदंतरस्य सर्वस्येत्यभ्यासदर्शनात्तन्नैव अत्रुवं निति अपूर्वता संकीर्तनात्कोमोहः कः शो
कः एकत्वमनुपश्यतइति फलवत्ता संकीर्तनात्कुर्वन्नेवेति जिजीविषोः भेददर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासुर्यानामइति नि
दकात्म्यदर्शनेन स्तुत्वात्तस्मिन्नपोसातरिष्वा दधातीति पुत्र्यभिधानाच्चास्यास्तावदुपनिषदेकात्म्यतात्यर्थदर्शयतएव

(480)

तथा कल्पितमेवेनेति त्रीणि शितव्यमावसंभवा नृवास्तवमेदानुमानं संभवतीत्यर्थः। वस आच्छादने एतत्पर्युक्तं वा संप्रतत्वेन इ
श्वरात्मकमेव सर्वं ज्ञात्वा यदनीश्वरकपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर आत्मेवेति ज्ञानेनाच्छादनीयं सर्वात्मक ईश्वरोस्मीति ज्ञात
व्यं एष तत्त्वोपदेशः छांदोग्ये तत्त्वमसीति वदित्यर्थः। ब्रह्मेव सर्वमात्मेव सत्प्रकाशाविशेषतः॥ हे योपादेयभावो यं न सन्त्याप्रव
दीयते। उक्तं च न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः॥ नित्यप्रकाश इत्येवास्ति विश्वाकारो महेश्वर इति। यस्योपदेशिक
ज्ञानमात्रेणानृतदृष्टिर्नतिरस्ति यत्तेतस्य विचारप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशो सति अनृतदृष्टिस्ति रस्करिष्यत इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमा
ह। यथेति। चंदनागर्वादेरुदकादिसंबंधादार्द्राभावादिना जातं यदौर्गंधमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्स्वरूपानिघर्षणाभिव्यक्ते
न स्वाभाविकगंधेनाच्छाद्यते तद्वद्विचारादेव स्तुबलसद्भावान्मिथ्या बुद्धिबाधकत्वं संभवतीत्याह। तद्वदेव हीति। स्वभावो ना
द्यविद्यातत्त्वाय स्वाभाविकमित्यादि बाधयोग्यत्वप्रदर्शिनार्थं विशेषणं। एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनृतदृष्टिर्न रस्कारसंसा
वनामुक्तामुक्त्यनभिज्ञस्य सर्वमिदमहं चेति भावनायामधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारे अधिकृतस्य सर्वकर्म
संन्यास एवाधिकार इह मंत्रे विवक्षितः। तेन त्यक्तेनेति। त्यागपरामर्शः। त्यजते वहित इत्युक्तंः प्रत्यक्षपरंपदमित्यन्य
त्राप्युक्तत्वात् पुत्राद्येष्टायाश्चित्तविशेषदेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह। एवमीश्वरात्मेति। विधिं स्मितं संन्यासं स्तोति
तेन त्यक्तेनेति। त्यागेनात्मारक्षितः स्यान्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानानुकुलत्वात् त्यागस्येत्यर्थः। संन्यासिनः शरीरधार
णोपयुक्तकोपीनाच्छादनं भिक्षाशनादिव्यतिरिक्तेष्वपि कथंचिद्ब्रह्मपरिग्रहे रागाश्रेत्याप्राप्तिनिरोधे यत्रः कर्तव्यः तस्य
प्रधानविरोधित्वादित्यभिप्रेत्यनियमविधिमाह। एवं त्यक्तेष्वपि इति। स्थितिनिपातस्येह सामान्यार्थत्वेऽपि कस्य स्थिति
वितर्कार्थं तन्मन्त्रप्रसिद्धं तदिह न गृह्यते इति ह्यनर्थक इत्युक्तं व्यवहारदृष्ट्याप्यात्मन एवेदं सर्वं शेषभूतं जडस्य चित्पर
तंत्रत्वादतः प्राप्ते विषये न कांक्षा कर्तव्या। परमार्थतः स्यात्मेव सर्वमित्याकांक्षाविषय एव नास्तीत्यर्थः॥ ॥ आद्यमंत्रस्य
पूर्वाद्धं न तत्त्वोपदेशः कृतः तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यासविधिरुक्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमविधिरुक्तः

तिप्रतिपदं व्याख्याय संक्षिप्य मनुवदत्पुत्र रस्य संबंधाभिधित्स्यात्। एवमात्मविदरत्यादिना। पूर्वमंत्रेण ज्ञानं विहितं
 यस्य तस्यैव चोत्तरमंत्रेण कर्मविहितं तत्समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्यं मंत्रद्वयस्यैकदेशिकं कामुक्तीव पति। कथं पुनरिति।
 शुद्धब्रह्मज्ञानकर्मणो नैकाधिकारविरुद्धत्वाद्दुर्गमनत्रिदंडधर्मवदस्त्वैव तत्रापि क्रमेणैकैककर्तृत्वमिति चेन्न विद्वि
 शिष्टरूपसंज्ञात् भिन्नाधिकारत्वात् यच्चोक्तं ज्ञानकर्मणो विहितत्वेन शुद्धिसाम्याद्विरोधः। सिद्धइति तदसत्त्वं तु गम
 नत्रिदंडधर्मयोरप्यविरोधप्रसंगात्तदुभयनैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेतत्। प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चयइति चेद्विहायिन क
 र्मणान्न प्रजया नानुध्याद्दूह नृशब्दानि त्यादिप्रतिषेधः तुल्यः केवलं कर्मविषयो निषेधइति न वाच्यं केवलपदव्यवच्छेदाभा
 वात्समुच्चयविधेरप्यत्रिंशत्तत्वात्तस्मान्न समुच्चयतात्पर्यमंत्रस्येत्याह। ज्ञानकर्मणो विरोधमिति। कर्तृत्वाद्वाध्यासा
 श्रयं कर्म शुद्धत्वा कर्तृत्वज्ञानेनोपमृद्यतइति यथोक्तं संहानं वच्छानलक्षणं विरोधं न स्मरसि किं। येनैकाधिकारत्वं तयोः क
 ल्पयसीत्यर्थः। मंत्रलिंगादपि तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयतइत्याह। इहाप्युक्तमिति। जिजीविषाः रागिणाः कर्मविहितं सर्व
 मीश्वर एवेति ज्ञानवतस्त्यागो विहितः। किंच धनसेपन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः। अथ मंत्रादीधिकारिणा अधनाकांसादि
 निषेधेन कर्माधिकारनिषेधः प्रतीयतइत्यर्थः। जिजीविषादिकर्मधिकारिणा एव न ज्ञानाधिकारिणा इत्यत्र प्रमाणा माह।
 न जीवितइति। अपरपमं स्त्रीजिना संकीर्णमाश्रममियात्तु गच्छेदिति पदं शास्त्रस्थितिस्ततोऽरण्ये वा सोलक्षितात्संन्यासा
 नपुनरेयात् कर्मश्रद्धमानपरावृत्तिं कुर्यादिति जिजीविषादिरुहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः। इतश्च नैकफलक
 मस्य ज्ञानकर्मणो अधिकारप्रतिपत्तव्यइत्याह। उभयोरिति। को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतइति सति दानं न प्र
 दापं ज्ञानफलं वक्ष्यति। संसारमंडलांतर्गतमेव च देशांतरादप्यायतं द्विरप्यगमपदप्राप्त्यादित्त्वं संपादकं फलं व
 क्ष्यत्यग्नेन यमुपयेत्यंतनेत्यर्थः। आरायणोपनिषद्वाक्यमभिन्नाधिकारित्वेन प्रमाणायति। इमोदावेवेति। पुरस्ता
 त्सृष्टिकालेषु अनुनिष्क्रान्तौ भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारत्वात् द्वौ तयोः संन्यास एवातिरिक्तश्रेष्ठो भवति

परमपुरुषार्थव्यवधानादित्यर्थः। व्यासवाक्यमपि संवादकमित्याह। द्वाविमाविति। आद्यमंत्रार्थप्रपञ्चयितुं प्रथमं वि
द्विन्दो क्रियत इत्याह। अथिति। तेलोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थः। यथाश्रुतमिति येन यादृशं प्रतिबिम्बं विहितं वा देवता
विज्ञानमनुष्ठितं स तदनुस्यूमेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः। आत्महंतृत्वस्यादरसो दिनिप्रसिद्धेः कथमविदां स आत्महन
इत्याह। कथं त इति। उदरसिदिनो ध्यात्माधिकारे प्रसंगात्। भावादशुद्धत्वाध्यासेन तिरस्कारणमेवात्महंतृत्वमित्याह।
विधादोषो वेति। यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्याभिज्ञापोशास्त्रवध इत्युच्यते तद्वदात्मनि पापित्वाध्यासोऽपि हिंसेवैत्यर्थः
अजरा मरत्वादिलक्षणेऽहमिति संवेदनमभिधानं च यत्कार्यं तद्वत्स्येव न दृश्यत इति हननमुपचर्यत इत्याह। विद्यमान
नस्येति। अस्यात्मघातकस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात् संसरणमेव फलमित्याह। तेन हीति। ३। उत्तरमंत्रमवतारयति
यस्यात्मन इत्यादिना। अविश्रित्यमेकं चिदात्मतत्त्वं कथं केचन स्वर्गागमिनः केचन नरके गमिन इति संसारिक व्यवस्थ
मनुपाधिनिबन्धनेत्याभिप्रेत्याह। मनस इत्यादिना। उपाधेरनुवर्तमाना क्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति द्वापः। ननु मन
सो देहांतस्तु तादृहि निर्गमनायोगात् कथं वेगवत्त्वमित्याह। शक्याह। इह देहस्थस्येति। जवीयस्त्वादिव्यादिवत्तर्हि चक्षु
रदिग्ना ह्येव प्राप्तिमित्याह। शक्याह। नेन देवा इति। चक्षुरादिप्रवृत्तिर्मनोव्यापारपूर्वकत्वात् तद्विषयत्वे चक्षुरादिविषयत्व
मप्यात्मनो न संभवतीत्यर्थः। मनसो वा कथं न विषय आत्मेत्यत आह। यस्मादिति। यथा मनः स्वपरिमाणं मनसो न विष
योऽसंता व्यवधानात् तथात्माप्यसंता व्यवधानात् मनसो न विषयस्तद्व्यापकत्वाच्चैत्यर्थः। उक्तात्मसंभावना योपपत्तिमाह।
तस्मिन्नात्मविसर्तीति। श्रोतानि कर्मणि सोमाज्यपयः प्रकृतिरिदुः संपाद्यंत इति संबंधात्। द्वापिकोपशब्दः कर्मसु
प्राणवेष्यायाश्चापुनिमित्तत्वप्रसिद्धेः कारणवाचकः शब्दः कार्यलक्षणाया प्रयुक्त इत्यर्थः। इष्ट्वरस्याविहिरण्यास
स्य नियतप्रवृत्त्यन्यथापुपत्त्याधिष्ठाता परमेश्वरः संसारवते इत्युक्तमिदानीं मातरि श्वग्नद्वेषा मुपलक्षणा र्थमा
दायतात्पर्यमाह। सर्वाहीति। ४। जामिता आलस्यं व्यापित्वा द्वाह्यतोऽस्ति निरतिशयसूक्ष्मत्वादंतश्चेदस्ति तर्हि

दि

त

निरंतरमेकरसंनस्यात्मानाभावादित्याशंक्याह। प्रज्ञानघन एवेति। ५॥ उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतं जीवन्मुक्तस्वरूपं
 येषां वस्तुनमित्याह। यस्त्विति। निरतिशया नंदं स्वत एव दुःखास्पृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति हो हतो हं न मे पुत्रोस्ति न
 श्वेतमिति ततः पुत्रादीन् कामयते तदर्थं देवताराधनादि चिकीर्षति न त्वात्मे कल्पेन त्रयतस्ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादेरवि
 द्याकार्यत्वावधारणान्मूलाविद्यानिवृत्त्यै व शोकादेरात्यंतिकी निवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विवक्षिता तत्र यमात्रस्य सुषुप्ते विभावा
 दित्याह। शोकमोहयोश्चेत्यादिना। ७। सुषुप्ते स्वरूपे स्नावयति शरीरमिति स्नावासिरा। ८। प्रकरणविभागं दिदर्शयिषुर्वत्तमनु
 वदति। अत्राद्येनेति। यदुक्तं भास्करेण सर्वोपपत्तिनिषेदे कंबुह्यविद्याप्रकरणंततः प्रकरणभेदकरणमनुचितमिति तदसत्तेश
 णाद्युपासनविधानस्याप्युपनिषत्सु दर्शनात् नैव तदपि ब्रह्मज्ञानांगमिति वाच्यं पृथक् फलश्रवणात् तेनापि व्याकृता व्याकृतौ
 पासनसमृद्धयविधानस्य प्रकरणभेदे नैव फलत्वात्। व्याकृता व्याकृतौ पासनस्य प्रकरणंतरत्वात् तस्माद्यथा कर्मकांडे
 निहोत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेत्येते भिन्नाधिकारित्वात् तत्कर्मणस्तथोपनिषत्स्वपि भिन्नाधिकारत्वात् तदर्थं तथोपनिष
 द्वादिना तत्र वाक्यमज्ञत्वमवगम्यते इत्याशंक्याह। मन एवेति। जायामे स्याथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्याथ कर्म कुर्वीयेति कामयमा
 नस्य सर्वथैव बाह्यो जायादियदानसंपद्यते तदा ध्यात्मजायादिसंपत्तिं दर्शयति एतच्चाज्ञत्वलिङ्गं मन आदिषात्मात्वाद्यभि
 मानस्याज्ञानकार्यत्वात् यथा वबाह्यकामिन्यलाभे सुषुप्तौ मनो विजृम्भितां कामिनीमुपभुजानोऽज्ञः प्रसिद्धस्तद्वदयमपी
 त्यर्थः। तेषां च कर्मणां फलं संसारापत्तिरेवेत्यपि तत्रैव दर्शितमित्याह। तथा चेति। एकं साधारणमन्नं यदि दम्यते द्वे देवानां
 हुतं प्रदुते दर्शपूर्णमासौ त्रीणि स्वस्य भोगसाधनानि मनो वाक् प्राण लक्षणा निष श्रव्यमेकं तत्पय इति। सप्तान्नसर्गे द
 र्शितं श्रुत्या सप्तान्नानि मेधया तपसा जनयति तेषां दिना। अत्रैकैको यजमान एव विहितधृतिविधौ ज्ञानकर्मनुष्ठानासु
 र्वस्य संसारस्य साक्षात्पारम्पर्याभ्यां जनकत्वात्पिता उच्यते तेषु च सृष्टेः प्लुतस्य पितुरहमिदं ममैदमित्यात्मत्वाध्यास

नमनत्रादिस्त्रितेषु च संबंधाध्यासेनावस्थानं संसारः प्रसिद्ध इत्यर्थः। एवं मंत्रप्रदर्शिते निष्पादयेद्वाद्यप्यसंमतिं द
 र्शयित्वा प्रकरणविभागे दर्शयति। यत्तु ज्ञाननिष्ठेत्यादिना। अस्याश्रमिभ्य इति माश्रमिभ्य इत्यर्थः। साध्यसाधनभेदा
 पमर्देन यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन्सर्वोपभूतात्मैवाभूदित्यवधारणेनोक्तं पूर्वार्धे नोत्रार्धे न च संसारनिवृत्तिफल
 कमुक्तं तन्न श्रोतेन स्मात्तेन कर्मणा केनचिदमूढः समुच्चिरीर्यति। अयं तमइत्यादौ तु समुच्चिरीर्यपाविददादिनिर्दिष्ट
 इत्येतत्तः किमित्यत आह। तत्र च यस्येति। कस्य तर्हि ज्ञानकर्मसमुच्चयः संभवतीत्यत आह। तदेवं चित्रमिति। यद्योक्तं
 भास्करेणोक्ता वास्य इति मंत्रे ब्रह्मविद्यायाः प्रकांतत्वात्तस्या एव समुच्चिरीर्यपानिर्देशोऽप्यत इति तेद सत् न हि प्रकृतमित्येता
 वता संबंध्यते किंतु संबंधयोग्यं शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तु कर्तृत्वाद्यध्यासोपमर्दे कृत्यानास्तिकर्मसंबंधयोग्यता किं
 च यस्मिन्निष्पादयेत्फलस्य व्यवधानं संभाव्यते तस्यैव सहकारिसमुच्चयः यिष्यते दर्शयति ह त्वेकत्वमनुपश्यतः कामो
 हकः शोक इत्येकत्वदर्शनसमकालमेव मोहनिवृत्त्यभिधानान्न कालान्तरात्फलं ततो न सहकारिसमुच्चिरीर्य किंचि
 स्यामंत्रोपनिषदो ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ तृतीयाश्रत्यायशादेरिष्यमाणवेदने करणत्वेन संबंधः प्रतीयते त
 त्कथं दर्शयते न प्रकरणेन सहकारितया संबंधः कल्प्यते प्रधानस्य विद्यायाः सहकारिसंबंधविधित्सतया निर्देशोऽप्यु
 क्तमते एव आग्नीधनाद्यनपेक्षेति सूत्रविरोधश्च समसमुच्चयश्च परेणापि नेष्यते विरोधेन चापान्न केतस्मात्कर्मविरु
 द्धदेवताज्ञानस्यैवात्र समुच्चयो विधित्स्यते ननु देवताज्ञानस्य कर्मफलातिरिक्तफलभावान्न समुच्चयः संभवतीत्यादि
 क्वाहा विद्यमेति। ननु समुच्चिरीर्यपानिर्देशे किमित्यारव्यायते। ध्ययनविधेर्मोक्षादर्वाक्यपर्यवसानानुपपत्तेः देवलो
 कादिप्राप्तेः फलाभासत्वात्सहायार्थे निर्दिष्टं किं नेष्यते तत्राह। तयो ज्ञानकर्मणोरिति। न फलशब्दो मोक्षरूढो मोक्षमनिधि
 तामपि समीहितफलव्यवहारदर्शनात्ततो यो देवलोकादिमुपादित्सते तस्य तदविफलं भवत्येवेत्यर्थः। चित्रं त्रामाया
 पमेश्वरोपाधिर्मया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादि श्रुत्यंतरप्रसिद्धाः त्रासंभूतिश्चादौ नोच्यते न ब्रह्म तस्य

३० भा०
टी०

प२

निर्विकारस्य साक्षात्कृतित्वानुपपत्तेः भास्कराभिमतस्तु परिणामवादास्तत्वालोकेनिरस्त एवास्माभिः सांसारिकदुःखानुभ
वाभावेन च सुषुप्तवत्प्रकृतिलघुस्य पुरुषेणाध्यमानताप्युपपद्यते फलं च कर्मवासन इव प्रकृत्युपासने विपरमे श्वरे एव दास्य
नितते जडत्वात्प्रकृतेः फलदातृत्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुपपत्तिरित्यपि कुचोद्यमेव । विस्तरेणोक्तमर्थजातं संक्षिप्तोपसंह
रति । मानुषदेववित्तसाध्यमित्यादिना । शरीरपाठवंगोहिरण्यादिसाधनसंगतिर्मानुषवित्तं देववित्तं देवताज्ञानमुत्तरग्रंथस्य स
बंधाभिधित्सयार्थविशेषमनुवदति । तत्र निषेकादित्यादिना । तदिति तत्र प्रत्युक्तं मन्त्रेण विद्योचेत्यादिना । अपेक्षिकामृतत्वं फल
मित्युक्तं मस्माभिरिति योजना । व्याहृत्य वयव इति तस्य भूतिशिरः भुवरिबाहु सुवरिति प्रतिष्ठापादावित्यर्थः । मंत्रान्यदेशा व्या
ख्याय संक्षेपतो विचारमारभ्यते । अविद्याया मृत्युंतीर्त्यादिना । अमृतत्वं च मृत्युं कस्मान्न गृह्यत इति संबन्धः । शास्त्रीययोर्ज्ञान
कर्मणो विरोधा विरोधो शास्त्रीयावेवमाहौ न तर्कमात्रेणोति परेणोक्ते सिद्धांती शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह । नद्वयमेतदिति विषयी
नानागती विद्याविधेरुं विपरिते अतिशयेन विरुद्ध इत्यर्थः । काठके विरोधश्रवणात्तद्विद्याविद्ययोर्विरोधोस्त्वेहा विरोधश्रवणा
दविरोधो भविष्यतीति न बान्धवविरोधा विरोधयोः सिद्धत्वेन विकल्पसंभवा दुदितानुदित होमयो हि पुरुषतंत्रत्वाद्युक्तो विकल्प इ
त्युक्तं तर्ह्यविरोध एवास्तु समुच्चयविधिबलादिति चेन्न मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययो रिव सह संभवानुपपत्तेः सम
ुच्चयविधिरसिद्धः सिद्धे समुच्चयविधौ तद्वत्त्वादविरोधावगमः । अविरोधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ।
सहभावानुपपत्तावपि क्रमेण एकाश्रये विद्याविद्ये स्यातामिति चेद्यदि पूर्वमविद्यापश्चाद्विद्योति क्रमः तर्ह्यप्यत एव यदि पश्चा
त्तर्ह्यसंभव इत्याह । न विद्योत्पत्ताविति । पूर्वसिद्धाया अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादन्यस्या श्रौत्यत्वात् कारणाभावात् नूलाभावेन भ्रम
संशयाग्नदणानामपि विदुषो नुत्यतिरित्यर्थः । विद्योत्पन्नौ तु मा भूदविद्याकर्मतु भविष्यति विदुषो व्याख्यातृभिरक्षारनादिद
र्शनादित्याशंक्याहा विद्यासंभवादिति चेद्यना प्रयुक्तानुष्ठानं हि कर्मज्ञानेन सह तव समुच्चयैर्वित्तं ब्रह्मात्मैकत्वं तु साक्षाद
नुभवतो न चोदना संभवतिका माभावात्कामिनो हि सर्वाचोदना । अकामिनः काचित्क्रियादश्यते नेह कस्यचित् यद्यदिकु

पि ४

न

न

कृते जंतुस्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणादिदृष्टीरस्ति हेतुत्वविद्यालेशाश्रयकर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो भि
 क्षादनादिकर्मवोदनाभावात् किंतु यावत्प्राणशरीरसंयोगभावितकर्मभासंतच्च विद्वान्स्वगतं मन्यते कर्मध्या
 सोपादानविद्यासंभवात् नैव किंचित्करोमीति प्रत्ययाच्चेति भावः यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवामृतं किं न ग
 र्हाते विद्याशब्देन च परमात्मविद्येति तत्राहामृतमिति। मुख्यार्थग्रहणं हिरण्यमयदि मंत्रेण द्वारमार्गया च न मनु
 यपन्नं स्यान्न तस्य प्राणातिश्रामस्य च ब्रह्मसमश्रुत इत्यादि श्रुतेरतो मुख्यार्थे बाधाहोणार्थं ग्रहणं युक्तमित्य
 र्थः। यस्मादधोतिरसंगच्छते तस्मादित्युपसंहारः॥ इष्टप्रसूतिभाष्यस्य शोकरस्य वैरात्मनः॥ मंदोपकृतिसिद्धि
 र्थप्रतीतिर्दीप्तां स्फुटं॥५॥ ॥ ईशावास्यभाष्यानेदगिरीयं समाप्तं॥ ॥ शुभमस्तु॥ ॥

शा

पश्चिमः